

BARTÓK ISTVÁN

Hamisítvány vagy hiteles adat?

Szenci Kertész Ábrahám latin–magyar grammatikája

Ha Szentmártoni Szabó Géza sokoldalú érdeklődési területén belül valamiféle sorrendet szeretnénk megállapítani, mind a kutatott témák időrendje, mind jelentősége alapján alighanem a Balassi-filológia kerülhet az első helyre. Jómagam nem vagyok Balassi-kutató, mégis találtam egy olyan pontot, ahol a jelen ünnepélyes alkalomból érintőlegesen bár, de kapcsolódhatok – ha nem is a kiadástörténet rejtelseihez, de legalább ennek egyik meghatározó szereplőjéhez. Mint közismert, Szenci Kertész Ábrahám hozta létre Balassi és Rimay énekeinek első rendezett kiadását, ahogyan azt (akkor még csak „egyszerűen”) Szabó Géza röviden összefoglalta a Tótfalusi Kis Miklós-féle *Istenes énekek* hasonmás kiadásához írott kísérőtanulmányában.¹

Szenci Kertész Ábrahámmal először akkor találkoztam, amikor Rimay János Owenus-fordításai körül vizsgálódva úgy tűnt, hogy talán nem is tőle származnak, és a fordításokat megkísértem Szencinek tulajdonítani.² Akkoriban a tudós tipográfus munkásságával ismerkedve igen jó benyomásokat szereztem, és ezeket azóta sem felejtettem el. Így annál is inkább felkeltette érdeklődésemet az az adat, amelyikre a nyelv- és irodalomszemlélet magyar szerkesztésű forrásait keresve akadtam: eszerint Szenci Kertész Ábrahám 1663-ban Szebenben kiadta volna a német Leonhard Culmann latin nyelvtanát, magyar párhuzamokkal kiegészítve. Az alapul szolgáló kézikönyv rendkívül fontos szerepet tölt be az európai grammatikai irodalom alakulásában, különös tekintettel – talán paradoxnak tűnő módon – a népnyelvek rendszerezését célzó törekvésekre. Hogy ennek jelentősége világos legyen, röviden vázolnom kell Culmann munkásságának szempontunkból legfontosabb vonásait.

Leonhard Culmann (eredeti neve Kühlmann, 1500 k. – 1561) Nürnberg történelmének legjobb korszakában Albrecht Dürer és Hans Sachs kortársaként 28 éven át (1518–1546) tanított a városban. Munkásságának három fő területe a teológia, a színműírás és tankönyvek írása. Az utóbbi csoportba tartozó 11 szakmunka közül 6 grammatikai vonatkozású. Legnépszerűbb Donatus-átdolgozása. Az *Ars minor* Heinrich Glarean-féle kritikái kiadását használta fel, de sokat alakított rajta. Az anyagot kisebb egységekre bontotta, és kérdés-felelet formában dolgozta

1 SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*, kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz, Bp., Magyar Helikon, 1983, 20–26.

2 BARTÓK István, *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások*, ItK, 86(1982), 632–637.

fel. A *Methodus Donati* 1534-ben három helyen is megjelent: Nürnbergben, Frankfurtban és Lipcsében. Ezeket a XVI. század végéig Európa-szerte mintegy 50 újabb kiadás követte.³

Culmann nyelvtanában a latin szövegrészek mellett következetesen ott állnak német megfelelőik: a definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmasorok. A kutatás Culmann szerepét különösen nagyra értékeli a német nyelvtani szakszókincs megalkotásában. A latin anyaghoz kapcsolódó német, később más nyelvű értelmezések révén a munka fontos szerepet játszott a népnyelvek felértékelésében. A XVI. század első évtizedeiben – a neolatin régiók után – az Alpoktól északra fekvő területeken is megnövekedett a párhuzamos latin–vulgáris nyelvtanok szerepe az élő nyelvek grammatikai irodalmának létrejöttében. A népnyelvek szabályainak rendszerezése, értékeik felismerése nemcsak a nyelvi norma, az irodalmi nyelv kialakításához járult hozzá, hanem a nemzeti öntudat erősödéséhez is.⁴ Magyar vonatkozásban ennek korai, a kortárs európai törekvésekkel tökéletesen összhangban lévő példája Sylvester János munkássága.

Culmann művét német területen Georg Rollenhagen *Deutscher Donat*-jának megjelenése (1586) után már nem sokszor adták ki, Európa keletebbi részein viszont, különféle népnyelvű megfelelőikkel kiegészítve, még sokáig újra meg újra napvilágot látott. Az élő nyelvű párhuzamok a Culmann-grammatikához Erdélyben már a XVI. század közepétől megjelentek. Különösen fontos Molnár Gergely kolozsvári redakciója, aki Culmann,⁵ Melanchthon⁶ és Thomas Linacre⁷ latin grammatikái alapján szerkesztett kompendiumaival a latintanítás három egymásra épülő szintjéhez adott ki tankönyveket. Saját maga is összeállított egy latin nyelvtankönyvet, ennek azonban eredeti, 1556-ban megjelent kiadásából nem maradt fenn példány.⁸

3 Matthias Wilhelm Senger, *Leonhard Culmann: a Literary Biography and an Edition of Five Plays*, Nieuwkoop, Hes & De Graff, 1982 (Bibliotheca Humanistica & Reformatorica, 35). Culmannnak a latin iskolák számára készült grammatikai vonatkozású tankönyveiről: 39–63.

4 Hasznos forrás a középkori és a humanista grammatikai irodalom tanulmányozásához: Lőrinczi Réka, *Előzményekről, reneszánsz grammatikákról, folytatásról = Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, szerk. Keszler Borbála, Tátrai Szilárd, Bp., Tinta, 2009 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 88), 187–197.

5 Első ismert kolozsvári kiadása: *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Quæstionculis puerilibus, undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crayssbeyensem*, 1554. RMNY 107.

6 Első ismert kolozsvári kiadása: *Grammatica Philippi Melanctonis ab autore recognita et a Mycillo aucta et ultimo locupletata*, 1556. RMNY 135. E kiadás egyetlen meglévő példányának az eleje hiányzik; címére az 1570. évi redakcióból (RMNY 291) lehet következtetni.

7 *Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio: A Gregorio Molnar, sancte memoriae, in usum studiosae iuventutis conscripta*, Kolozsvár, 1566. RMNY 221. Pélány ma már csak ebből az egy kiadásból ismert. Szabó Károly még tudósított egy példányról a munka 1578-ban megjelent, javított és bővített változatából. RMNY 412.

8 Vö. Bartók István, *Az európai elméleti irodalom recepciója Molnár Gergely grammatikai kéziköny-*

A latint és a népnyelvet együttesen feldolgozó grammatikák a XVII. század második felétől terjedtek el szélesebb körben. Culmann mellett más szerzők (Emmanuel Alvarus,⁹ Johannes Rhenius¹⁰) latin nyelvtanai is sokszor jelentek meg német, magyar és cseh kiegészítésekkel, némelyek még a XIX. század közepén is.

A Szenci Kertész Ábrahám-féle, magyar értelmezésekkel ellátott kiadás Szabó Károly bibliográfiájában tűnik fel, ilyenképpen:

Aelii Donati viri clarissimi de octo partibus orationis methodus, quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per LEONHARDUM CULMANNUM Creylshejlmensem, et nunc plurimis quaestionibus insertis, ad quarundam vocum in Hungaricum idioma versione aucta, et a plurimis mendis expurgata. Cibinii apud Abrahamum K. Szencziensem. 1663. 8r. 6 iv = 48 sztlan levél.¹¹

Szabó Károly példányt nem látott belőle, forrására így hivatkozik: „Igy adja e könyv czimét Gr. KEMÉNY JÓZSEF, *Lexicon Erudit. Hung.* czimű kéziratában (Szenci Kertész Ábrahám név alatt).” Kemény József neve hallatán szinte reflexszerűen fellép a kétely, hiszen leginkább cégéres csalóként vonult be az irodalomtörténetbe. Híradásainak hitelességét többen kétségbe vonták leleplezett hamisítványaira hivatkozva, legutóbb Varga Bernadett.¹² Ez kétségtelenül óvatosságra int a fenti redakcióra vonatkozó adat elfogadását illetően. Ugyanakkor kár volna általánosítani. Lőrinczi Rékának köszönöm, hogy felhívta rá a figyelmemet: „Keményről némileg másként vélekedik és fogalmaz” Jakó Zsigmond.¹³

veiben = Erdély reneszánsza: A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009, I, 73–79.

- 9 Alvarez latin grammatikájáról és népnyelvű kiegészítéseiről: Réka LŐRINCZI, *On Some Hungarian and General Aspects of an 18th-century Romanian Grammar Written in Latin*, Acta Linguistica Hungarica, 56(2009), 169–200, 176–177; LŐRINCZI Réka, *Észrevételek a Kolozsvári Grammatikáról*, megjelenés előtt *Az erdélyi (magyar) iskolai oktatás története* (Kolozsvár, 2007. november 24.) című konferencia anyagát tartalmazó kiadványban, szerk. KESZEG Vilmos és OZSVÁTH Imola, 7. lő.
- 10 Rhenius latin grammatikájáról és népnyelvű kiegészítéseiről: LŐRINCZI, *Észrevételek...*, i. m., 6. lábjegyzet.
- 11 RMK I. 1005.
- 12 VARGA Bernadett, *Sásvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról: (Hiteles-e Az szent... vallásnak védelmezése című mű leírása?)*, MKsz, 127(2007), 96–104. A szerző más szaktekintélyekre is hivatkozik, akik „méltatták” Kemény hamisítói tevékenységét.
- 13 *Kemény József és az Erdélyi Nemzeti Múzeum megalapítása = Erdélyi Okmánytár: Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*, I, 1023–1300, bev., jegyz., regesztákban közzét. JAKÓ Zsigmond, Bp., Akadémiai, 1997 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, 2, Forráskiadványok, 26., sorozat-főszerk. VARGA János); *Codex diplomaticus Transylvaniae: Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia*, I, 1023–1300, Ad edendum in regestis praeparavit et introductione notisque illustravit Sigismundus JAKÓ, Budapestini, Aedes Academiae Scientiarum Hungaricae, MCMXCVII, 18–20.

Semmiképpen nem hagyhatjuk figyelmen kívül Kemény József sorait. A Szabó Károly által hivatkozott kézirat ma is megvan Kolozsváron. Gábor Csilla szíveségéből megkaptam a *Lexicon Eruditorum Hungariae* megfelelő lapjainak fényképét, így meggyőződhettem az RMK idézetének pontosságáról. Ha a címléírás valóban hamisítvány, Keménynek nem volt nehéz dolga: minimális változtatásokkal könnyen előállíthatta Tótfalusi Kis Miklós példányokból ismert, magyar kiegészítéseket tartalmazó, 1701-ben megjelent Culmann-kiadásainak címéből.¹⁴ Mielőtt azonban újabb gatzettekkel gyarapítanánk Kemény bűnlajstromát, érdemes alaposabban szemügyre venni adatait.

Az idézett helyen Kemény József Szenci Kertész Ábrahámnak kilenc kiadványát sorolja fel, köztük más forrásból nem ismerteket is.¹⁵ A Culmann-grammatika mellett két másik nyelvtankönyvet is említ, ezekre később visszatérek. A fennmaradó hat bibliográfiai tétel hitelességét ellenőrizve kiderül, hogy nem minden szavuk szemenszedett hazugság; öt közülük ismert:

Kemény József	Szabó Károly
<i>Georgii Beckberi Orator extemporaneus</i> , Várad, 1656	RMK II. 866
<i>Erasmi Roterodami Enchiridion Militis Christiani</i> , Szeben, 1668	RMK II. 1158
<i>Versus sententiales</i> , Szeben, 1665	RMK II. 1071
<i>Carminum proverbialium, Loci communes</i> , Szeben, 1655	RMK II. 1063
<i>Opera bina Joannis Hegedüs Mikolai</i> , Szeben, 1665	RMK I. 1029, 1030
<i>Evangelia et Epistolae</i> , Szeben, 1663	nem szerepel

Az utolsó tételt az ismert könyvészeti irodalom alapján nem tudtam azonosítani. Hasonló című perikópáskönyvek tucatjával jelentek meg Magyarországon és Erdélyben; korántsem elképzelhetetlen, hogy Szencinek is volt egy ilyen kiadványa, amelynek példányai az idők során elhasználódtak, elvesztek.

A grammatikatörténetre tartozó három adat közül egynek az igazságtartalma egyértelműen bizonyítható. Kemény a Culmann-átdolgozás mellett említi a Molnár Gergely neve alatt sokszor kiadott latin nyelvtannak két Szenci-féle edícióját is: Várad, 1644 és Szeben, 1664.¹⁶ A váradi kiadásról ezt írja: „1644 – [Szenci] fuit typographus Varadiensis – cujus tertia est editio sequentis libri: »Elementa

14 *Donati AElü, viri clarissimi, de octo partibus orationis methodus, Quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata, per LEONHARDUM CULMANNUM Creylshejmensem. Et nunc plurimis quaestionibus intersertis, ad quarundam vocum in Ungaricum idioma versione aucta; & à plurimis mendis repurgata*, Kolozsvár, 1698. RMK II. 1920; Kolozsvár, 1701.

15 KEMÉNY József, *Lexicon Eruditorum Hungariae*. A kézirat jelzete: Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár Ms K. J. 418. V. kötet, 69r–v.

16 *Uo.*, 69v.

Grammaticae Latinae pro recta institutione in breve compendium contracta a Gregorio Molnár, quibus sub finem addita sunt necessaria quaedam scholia Joannis Bocatii. Varadini, apud Abrahamum Kertész Szenciensem. 1644.«” Hogy Kemény miért éppen harmadikként tünteti fel ezt a kiadást, nem tudhatjuk. 1644 előtt öt, Molnár Gergely neve alatt megjelent latin grammatikáról van tudomásunk, ebből kettőnek csak töredéke maradt fent. Még több a feltételezhető edíció.¹⁷ A legkorábbi váradi kiadás 1655-ből ismert.¹⁸ Keménynek ezt az adatát tehát tartatnánk akár a fantázia szüleményének is.

Az 1664. évi szebeni kiadás azonban bizonyosan létezett, Szabó Károly a brasói evangélikus gimnázium példánya alapján írta le.¹⁹ Érdemes összevetni Kemény és Szabó szövegét. A címléírás mellett mindketten megemlítték a két előszóval kapcsolatban is, amit fontosnak ítélték:

Kemény József	Szabó Károly
Item auxit Grammaticam latinam Gregorii Molnár sub titulo: „Elementa Grammaticae Latinae, pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis a Gregorio Molnár contracta, nunc noviter methodo meliori emissa. Regularum de nominum generibus, verborum praeteritis, et supinis; quantitate syllabarum metris comprehensarum notis utilissimis illustrata. Cibinii Apud Abrahamum K. Szenczi. A. 1664.” – in 8vo 12½ plagularum. Praetermissa est duplex praefatio: 1ma J. C. D. Patacini 1661, et 2da P. K. V. Enyedini 1664. – In 1ma mentio fit Grammaticae primae Gregorii Molnár ex Melanchthonis lucubrationibus grammaticae contractae, et typis Casparis Heltai Claudiopoli 1556 editae, itemque emendationis illius per d. Petrum Alvinczi, et aliorum. – In 2da agitur de methodo recentiori.	Molnár (Gregorius). Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praecipuis Grammaticorum praeceptis, à GREGORIO MOLNAR contracta. Noviter methodo meliori emissa; Regularum de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis & Supinis; Quantitate Syllabarum, metris comprehensarum, notis utilissimis illustrata. Cibinii, Apud Abrahamum K. Szenczi. Anno M DC LXIV. 8r. A–N4 = 12 és fél ív = 100 sztlan lev. A címl. utáni levél előlapján áll: Candido Lectori Salutem. Ebben el van mondva, hogy Melanchton Filep grammatikai munkáiból MOLNÁR GERGELY egy rövid grammaticát készített s azt Kolozsvárt Heltai Gáspár nyomdájában kiadta 1556-ban. Ezt a grammaticát azután bővítette s javította ALVINCZI PÉTER. Ehez több tudósok, pótlékokat, jegyzeteket írtak, melyek jobb módszerrel beigatva, némi jegyzetekkel s pótlékokkal megtoldva jelennek meg ezen (pataki) kiadásban. «Vale. S. Patachini. 1661. Mense primo. I. C. D.»

17 Ezekről a legrészletesebben a következő helyen írtam: BARTÓK István, *A humanizmustól a klasszicizmus felé: Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól*, MKsz., 111(1995), 349–360. Újabb áttekintés: LŐRINCZI, *Észrevételek...*, i. m., 11. l.j.

18 RMNY III. 2620.

19 RMK II. 1041.

Kemény József	Szabó Károly
	Ugyanezen levél hátlapján áll Eidem Lectori S. Ebben említve van, hogy ezen grammatica másutt nyomtatott s újra nyomtatott példányai részint elfogytak, részint a helyek távolsága s az idők zavaros volta miatt bajosan kaphatók, azért a közjó tekintetéből készült ezen kiadás. «Vale. Enyedini Transylvanorum, Junio exeunte. M.DC. LXIV. P. K. V. (= Petrus Kézdi-Vásárhelyi).»

Kemény címléírásában a „nunc noviter methodo meliori emissa” logikusabbnak tűnik, mint az RMK-ban olvasható „noviter methodo meliori emissa”.

Érdekes párhuzam figyelhető meg Tótfalusi ismert és Szenci valóságos vagy koholt kiadványai között. A bevezetőben említett Tótfalusi-féle *Istenes énekek*-kiadás 1701-ben jelent meg, ugyanabban az évben, amikor a magyar kiegészítésekkel ellátott Culmann-grammatika. Szenci rendezett Balassi–Rimay-kiadása a későbbi lőcsei és kolozsvári, továbbá debreceni, bártfai és pozsonyi redakciók mintája volt. „A magyar nyelv két ékességének” énekeit közrebocsátva Tótfalusi is Szenci Kertész Ábrahám rendezett kiadását vette alapul. A Szenci–Tótfalusi-párhuzamot tovább erősíti a Molnár-grammatika fentebb ismertetett példája. Mint láhattuk, a munkát Szenci legalább egyszer bizonyosan kiadta, Szebenben 1664-ben. Tótfalusi – átdolgozott formában – ezt is megjelentette, mégpedig kétszer is, 1694-ben és 1698-ban.²⁰

Ha Kemény József egy hitelesnek tűnő Szenci-kiadványra utaló adatot akart kitalálni, akkor egy könnyen elképzelhető munkára kellett hivatkoznia. Márpedig okkal feltételezhető, hogy ha Tótfalusi mintának tekintette az *Istenes énekeket* és a Molnár Gergely neve alatt elterjedt latin nyelvtant, ugyanígy egy latin–magyar grammatikát is tekinthetett annak. Ráadásul az sem teljesen valószínűtlen, hogy a régiség két legnépszerűbb grammatikai kézikönyve Szenci Kertész Ábrahám gondozásában két egymást követő évben jelenjen meg (Culmann: Szeben, 1663; Molnár: Szeben, 1664). Ennél érdekesebb már csak az lenne, ha ez a logikusnak tűnő megoldás nem Kemény József fejében született volna meg, hanem valóban létezett volna a *Lexicon Eruditorum*-ban leírt kiadás. Biztos fogódzók híján azonban ezt nem állíthatjuk – de az ellenkezőjét sem.

20 RMK II. 1775, 1921a. Tótfalusi Molnár Gergely-kiadásairól részletesen: HAIMAN György, BALLÉR Piroska, „*Megegyeztetvén a három kollégiumokat...*”: Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról II, MKsz, 99(1983), 321–331.

A Culmann-nyelvtanra vonatkozó adat után Kemény kéziratában a következő megjegyzés áll: „Ex hoc libro patet, Szenczium in ditanda lingua hungarica desudare.”²¹ Még ha nem látta is el magyar párhuzamokkal a Culmann-grammatikát Szenci Kertész Ábrahám, munkásságának ismeretében a megállapítás helytálló. Így a Balassi-szöveg hagyomány alakításában szerzett elévülhetetlen érdemei mellett kiadói tevékenységének jellemzéseként ezt is érdemes számon tartanunk – nem jelentéktelen adalékként a magyar irodalmi gondolkodás történetéhez.

„Relii Donati vici clarissimi de octo partibus orationis methodus,
 et elementis praeceptis undique collectis illustrata per Leonhardum
 Culmannum Croyli habitantem, et nunc plurimis quatuordecim
 in partibus, ac quatuordecim vocum in hungaricam idioma versione
 aucta, et a plurimis mentis reposita. Cibini apud Abrahamum
 K. Szenczium 1665” in 8°. – Philologicum.
 Ex hoc libro patet, Szenczium in ditanda lingua hungarica de-
 sudare. –
 Vertalnia

Szenci / Kertész / Abraham. + 1665.

Item aucti Grammaticae latinae Szegői Molnár rub. tituli:
 „Elementa Grammaticae Latinae pro recta institutione
 juvenutis instituta, ex praecipuis Grammaticarum praecep-
 tis a Szegői Molnár contracta, nunc noviter methodo re-
 visi comita. Regulae de nominum generibus, verborum
 praeceptoribus, et figuris, quantitate syllabarum notis comparabatur.
 solum quod utilitatis illustrata. Cibini apud Abrahamum
 K. Szenczium. A. 1665.” in 8°. 12° philologicum.

Grammatica est duplex praefata: 1^a J. C. D. Catalini 1661.
 et 2^a a B. K. T. Cuyedini 1664. – In 1^a menti fit
 Grammatica prima Szegői Molnár ex Melancthonis
 lucubrationibus Grammaticae contracta, et typis Carpaes
 Helvi Claudiopolis 1556 edita, itemque emendationis
 illius per D. Bekum Alenxi, et alios. – In 2^a apud
 de methodo recentiori. –

1644° fuit typographus Vacantiensis. – cuius testis est editio sequenti lib.
 „Elementa Grammaticae Latinae pro recta institutione, in
 brevis compendium contracta a Szegői Molnár, quibus rub. finem
 dmi apud Abrahamum Kertész Szenczium. 1544.”

1665: editi Cibini quia bina Grammat. Hagedius Philol. / vide rub. voc. Hagedius
 1665: editi. Evangelio, et Civitate. Cibini. Typi Aba. / vide rub. voc. Hagedius
 hami Szencz. 1665. – in 12.

A Szenci Kertész Ábrahámra vonatkozó bejegyzések Kemény József kéziratában